

Particularități fonetice și lexico-morfologice ale poemelor homerice în versiuni turcești

Icbal Anefi*

Facultatea de Litere, Universitatea „Ovidius” din Constanța, Aleea Universității 1, 900472 Constanța, România

Despre articol

Istoric:

Primit 30 noiembrie 2021

Acceptat 8 decembrie 2021

Publicat 26 septembrie 2022

Cuvinte-cheie:

traducere

poemele homerice

limbă flexionară

limbă aglutinantă

particularități fonico-morfologice

structuri lexico-semantice

Rezumat

Paginile de mai jos reprezintă o mostră de posibile direcții de analiză a unor traduceri dintr-o limbă veche și cu totul specială – limba greacă homerică – într-o limbă modernă. Evident, orice traducere, chiar dacă ar fi vorba despre două limbi înrudite genealogic și tipologic, constituie o provocare, din punctul de vedere al abordării mentalitare și lingvistice. Când între cele două limbi puse în contact cultural se mai interpun și diferențele impuse de criteriul genealogic și structural-tipologic, dificultățile de redare a textului original cresc foarte mult. Cu toate acestea, versiunile nou realizate pot fi foarte reușite, pentru că, așa cum se știe, orice limbă naturală dispune de virtuți compensatorii pentru redarea particularităților din limba-bază.

Corpusul de texte selectat pentru mica noastră incursiune în diacronia traducerilor turcești din *Iliada* și *Odiseea* a fost extras din cea mai reprezentativă versiune turcească, aceea numită „Erhat-Kadir”, iar pentru reflectarea în română a textelor respective am utilizat versiunea cea mai cunoscută din respectivul spațiu cultural-lingvistic, „versiunea Murnu”.

1. Câteva observații privind sistemul limbii turcești

Dacă între greaca homerică și limba română modernă diferențele țin de natura categoriilor gramaticale (prezența/absența aspectului verbal, deosebiri de diateză, date fiind formele deponente din greaca veche, deosebiri în paradigmele modului și timpului verbal), precum și de mecanismele formării cuvintelor (sistemul compuselor – mult mai bogat și mai complicat în greaca veche, posibilitățile de conversiune sînt mai numeroase etc.), între greaca homerică și turca modernă deosebirile sînt mult mai mari, căci cele două limbi fac parte din tipuri structurale diferite, dincolo de diferențele genealogice.

În această din urmă privință, turca aparține, cum se știe, uneia dintre cele mai bogate reprezentante ale familiilor de limbi din Asia, la scară istorică, familia uralo-altaică¹. Din spațiul lingvistic uriaș pe care s-a format, prin contacte diverse și prin reorganizări succesive, limba turcă are și o structură gramaticală și lexicală diferită de greacă, în sensul că este o limbă aglutinantă și sintetică, în principiu.

1.1. Nivelul fonologic al structurii cuvintelor induce o primă serie de probleme legate de traducere dintr-o limbă străină, deoarece turca prezintă fenomenul armoniei vocalice, ceea ce înseamnă că vocala din silaba dominantă a cuvîntului de bază se regăsește – identic sau, în orice caz, din aceeași serie a sistemului vocalic – în sufixul care joacă rolul desinențelor din limbile flexionare.

Cînd în *Odiseea* se spune că pe țărmul din fața cetății Troia au debarcat mulți oameni (gr. ἄνδρες), marca de plural a substantivului care alcătuiește referentul în discuție se supune „legii armoniei vocalice”:

tc. sg. *adam* „om” – pl. *adam-lar* „oameni”

* Adresă de corespondență: icbal76@yahoo.com.

¹Cf. Wald & Slave (1968, p. 137–156). Prin ramura uraliană, turca păstrează unele elemente comune cu limbile fino-ugrice (mongola, maghiara, finlandeza), iar prin cea altaică, elemente comune cu grupul tungusco-manciurian, cu idiomurile hunice de vest și de est, cum ar fi bulgara veche (cea actuală este puternic slavizată), cu hazara, ciuvașa, cu oguzo-turcmenele ș.a.

La fel, cînd Agamemnon, comandantul suprem al flotei ahee, dă ordin să se construiască un sistem de locuințe temporare, cu dependențele necesare, în tabăra fortificată de pe țărmul mării, pe care armata sa a durat-o imediat după debarcare, la adăpostul unei solide linii de apărare formată din trupurile umane, ferite, în acea primă fază a războiului, doar de niște scuturi uriașe, trupuri „împlătoșate”, „încoifate”, termenul folosit de trupele speciale, „de geniu”, cum am spune în limbajul militar de astăzi, era cel preluat din vorbirea comună, *ōikos* „casă”, cu pluralul *ōikoi* „case”. În limba turcă, această opoziție de număr se realizează prin respectarea legii armoniei fonetice:

tc. sg. *ev* „casă” – pl. *ev-ler* „case”

Această armonie vocalică reprezintă un avantaj pentru textele poetice, pentru că asigură muzicalitatea obținută prin figurile asonanței, realizată ceva mai complicat în orice fel de limbă, căci repetarea vocalei accentuate în același vers – *Argint e pe ape și aur în aer* (M. Eminescu) – induce muzicalitatea care dublează ritmul. În limba turcă, ea vine de la sine, determinată de structura lexico-morfologică a cuvintelor. Vom vedea imediat care sînt limitele acestor particularități.

Pentru cercetătorul care citește în paralel versiunile românești și turcești ale textelor homerice este o surpriză plăcută să constate că și traducătorii români au beneficiat de „legea armoniei vocalice” din turcă. Dat fiind faptul că în română, mai ales în structurile arhaice și populare, există destul de multe influențe turcești, conservate mai ales în frazeologisme etc., cum se întîmplă de obicei², și că, pe de altă parte, toți talmăcitorii români și-au extras materialul lingvistic tocmai din aceste registre ale limbii, obligați de arhaicitatea și, deseori, ruralitatea „limbii lui Ahile și Odiseu”, găsim adesea în textele românești expresii de tipul *a da bu-luc*, *a face buc-luc*, *a trimite un bir-lîc* „a trimite o unitate militară” etc.

În textele homerice, asemenea expresii (de obicei, formate dintr-un verb compus însoțit de un adverb al situației în timp/spațiu sau de o determinare modală de tip nominal) se foloseau cînd aedul descria scene de luptă. Formațiunile mici primeau ordin să intervină rapid acolo unde frontul părea gata să cedeze într-un anumit punct. În asemenea situații, luptătorii disponibili se regrupau spontan, îndreptîndu-se „buluc” spre locul respectiv. În alte cazuri, ordinul era adresat unei subunități din spatele liniilor active de luptă, adică unor formațiuni rapide regulate, denumite în turcă prin termenul *birlic*, „unitatea militară (ușoară)”. Cuvîntul este format prin repetarea uneia dintre cele trei vocale uzuale – *a*, *e*, *i* – în derivarea flexionară (lexico-morfologică și semantică, uneori, în același timp). Într-un context de acest fel se folosea și expresia *a face bucluc* (diferită, oarecum, de cea uzuală în româna de astăzi, *a intra în bucluc*), care în româna veche însemna „a provoca probleme”, „a se opune unei tendințe, unei acțiuni”.

Așadar, o particularitate importantă a sistemului fonetic turcesc favorizează în mod natural și masiv aspectul poetic, muzical, al poemelor homerice, în veșmintele limbii moderne. Și nu numai atît, prin contactele lingvistice determinate istoric, urme ale acestui fenomen al armoniei muzicale vocalice se regăsesc și în versiunile românești, ca și în cele bulgare, ucrainene, sîrbești, ca să nu mai vorbim despre cele maghiare și finlandeze, unde armonia vocalică face parte din sistemul fundamental fono-morfologic al limbii, grație apartenenței acestora la fondul genealogic comun cu turca.

1.2. La nivelul lexico-morfologic, lucrurile stau ceva mai complicat. În principiu, alcătuirea lexico-morfologică a cuvintelor turcești se bazează pe un radical cu o structură fonologică relativ stabilă: *c-v-c* (consoană-vocală-consoană). Desigur, evoluțiile limbii au alterat în multe situații această stabilitate fonetică, iar împrumuturile moderne nu se încadrează, oricum, în respectivul tipar. Totuși, cuvintele din VF prezintă această particularitate fonetică și în jurul ei se construiesc formele mai complicate care redau structurile verbale și nominale din limbile flexionare.

De exemplu, în scena celebră a apariției Elenei pe o terasă a cetății Troia, de unde se vedea cel mai bine cîmpul principal de luptă (Hom., *Iliada*, III, vv. 121–170) se repetă în mai multe variante lexico-semantică și fono-morfologice verbele de tipul „a veni”, „a vedea”, „a iubi”: *gelmek*, *görmek*, *sevmek*.

²Pentru metodele de analiză a textului am folosit Bârlea (2012), iar pentru dinamica echivalențelor lingvistice în circulația textelor vechi, orale, Varga (2017).

...Bătrînii din sfatul înțelepților se aflau deja acolo încă din zori, căci, nemaiputînd să lupte, participau cu sufletul la confruntările sîngeroase de pe terenul din fața zidurilor de apărare. Venirea neașteptată printre ei a Elenei *beyaz kollarla* „cu brațe albe”, cauza declarată și aproape unanim acceptată a acelor măceluri, nu a provocat prea multe proteste, cum ne-am fi așteptat. Bătrînii îi admirau în tăcere frumusețea. Doar o voce slabă adaugă la cuvenitele laude observația că, deși seamănă cu o zeiță, ar face mai bine să plece cît mai repede cu corăbiile aheilor, ca să îndepărteze pericolul răzbunării de copiii și nepoții lor. Efectele neașteptate ale unei iubiri năprasnice, ca aceasta dintre Elena și Paris, nu erau pe placul nimănui. Apoi, cu toții comentau ceea ce se vedea pe scena vie a cîmpului de luptă din fața lor.

În limba turcă, toate cele trei verbe care domină relatarea dinamică a episodului se bazează pe rădăcini care respectă structura clasică a cuvintelor vechi, c-v-c:

gel- „a veni”
gôr- „a vedea”
sev- „a iubi”

De asemenea, desinența de infinitiv, *-mek*, este construită pe structura trinitară fonetic: c-v-c, cum s-a văzut mai sus.

Combinățiile cu sufixele care redau structurile derivatice și desinențele cu valori morfologice și funcții sintactice din limba sintetic aglutinantă, corespunzătoare limbii flexionare eline, reușesc să echivaleze bogăția formelor compuse și derivatice ale textului-bază, dar și diversitatea flexionară, cu jocul de moduri și timpuri verbale, cu modalizările rezultate din folosirea aspectului verbal, al diatezei, al opozițiilor de gen, număr și caz:

Ἴρις δ' αὖθ' Ἑλένη λευκωλένω ἄγγελος ἦλθεν
εἰδομένη γαλόω Ἀντηνορίδαο δάμαρτι
τὴν Ἀντηνορίδης εἶχε κρείων Ἑλικάων
Λαοδίκην Πριάμοιο θυγατρῶν εἶδος ἀρίστην.
τὴν δ' εὖρ' ἐν μεγάρῳ: ἦ δὲ μέγαν ἰστὸν ὕφαινε
δίπλακα πορφυρέην, πολέας δ' ἐνέπασσεν ἀέθλους
Τρώων θ' ἵπποδάμων καὶ Ἀχαιῶν χαλκοχιτώνων,
οὓς ἔθεν εἶνεκ' ἔπασχον ὑπ' Ἄρηος παλαμάων:
ἀγχοῦ δ' ἰσταμένη προσέφη πόδας ὠκέα Ἴρις
 (II, 3, 121–129)

Aedul face portretul Laodiceei, una dintre zecile de fice frumoase ale lui Priam, de fapt, cea mai frumoasă, căsătorită cu prințul Helicaon, fiul regelui Antenor (nu trebuie confundată cu grecoica Laodiceea, fiica lui Agamemnon). În realitate, era doar chipul sub care se ascunsese Iris, zeița înaripată, zeița-curcubeu, care îi slujea, nu totdeauna foarte fidel, pe Hera și pe Zeus, în mesajele destinate să mențină legătura între divinități și muritori. Scena camerei princiară în care o găsește pe Elena, așezată cuminte la războiul de țesut, detaliile despre pînza înflorată pe care o pregătea, contrastează cu zbuciumul sufletesc pe care îl provoacă știrea adusă de sosia cumnatei:

[„– *Vino să vezi, Paris al tău urmează să se lupte cu Menelau al tău!*”]

Desigur, cuvintele rostite de versatila zeiță colportoare de știri năucitoare nu au sunat chiar așa în textul homeric, dar mesajul subliminal acesta a fost, și Elena l-a perceput ca atare, în toată duritatea lui. De aici urmează agitația manifestată prin mișcările bruște, uneori necontrolate, deși se știa urmărită de nenumărate perechi de ochi, nu toate foarte prietenoase.

În versiunea turcească a traducătorilor A. Erhat și A. Kadir, textul arată astfel:

„*Iris de haberci geldi ak kollu Helené'ye,
kılığına girmişti görümcesi Laodike'nin,
Antenoroglu'nun karısıydı Laodike,
Antenor'un oğlu Helikaon almıştı kendine onu,
güzellikten yana en üstündü Priamos'un kızları arasında.
Iris sofada buldu Helené'yi,
büyücek bir kumaş dokuyordu,
ıpışıldı kumaşın iki yüzü de,
üstüne savaş resimleri işlemedeydi bir sürü,
atları iyi süren Troyalılarla
tunç zırhlı Akhalar arasındaydı bu savaşlar,
Helene uğruna Ares getirdiydi başlarına.
Ayağı tez Iris, yanında durdu, dedi ki...*”
(*Il. –EK/H, III, 121–129*)

Traducătorii turci, care au declarat ulterior că au studiat vers cu vers și cuvînt cu cuvînt textul homeric și au discutat despre fiecare în parte, stabilindu-i semnificația și locul în versiunea pe care o pregăteau cu minuțiozitate, au înțeles care era rostul verbelor de mișcare exterioară în acest fragment de mare profunzime analitică și de mare subtilitate estetică (dar care fragment homeric nu este așa?). Ele aveau menirea să reflecte trăirea interioară a Elenei, respectiv, puternicul impact emoțional produs de acea știre și de acea iminentă confruntare directă și inegală asupra ei. Mai mult chiar, cuvintele sugerează că efectul lor pătrunde încă mai în adînc în subconștientul Elenei: tot ce se întîmplă acolo, toată suferința celorlalți reprezintă, la origine, rezultatul nesăbuiinței sale. De aceea, un pic mai tîrziu, cînd Priam însuși, intuind complicatele meandre ale culpabilizării și autoculpabilizării din simțirea și gîndirea general umană, pune totul pe seama capriciilor zeiștii, Elena își revine, făcînd față cu brio unui dialog deloc comod. Apoi, după ce neobosita Afrodita va dezamorsa conflictul, spre dezamăgirea și disperarea tuturor, inclusiv a Elenei, trăirile contradictorii continuă să se manifeste, mai intim sau mai zgomotos...

Deocamdată, în pasajul selectat aici, se întretes verbele, adverbele, substantivele, adjectivele etc. care redau liniștea din camera răcoroasă de lucru din labirintul palatului regal (șesutul pînzei, alesătura de „brebenei” pe aceasta, pentru viitoarele veșminte de culoarea porfirului destinate persoanei iubite, ținuta aristocrată a ambientului, marcată de invocarea blazoanelor princiare – de două ori doar în primul *kolon!* –, frumusețea celor două tinere neveste etc.), pe de o parte, și grozăvia faptelor din afara acelei încăperi, pe de altă parte: verbul *gelmek* / „a veni” apare de două ori (la imperativ – *buraya gel!*), plus *a gâsi*, *a se apropia*, *a se înarma*, *a îndura* etc., plus vocabule precum *îndată*, *iute la mers*, *cai struniți*, *abei în aramă*, *grămadă de lupte* etc.:

tc. *bulmak*, *yaklaşmak*, *silahlanmak*, *katlanmak*;
arti hemen, *hızlı yürümek*, *gergin atlar*, *bakır baltalar*, *çokça dövüşmek gibi kelimeler*

Și, peste toate, *onun yüzünden*, plasată la mijlocul tabloului, o observație făcută parcă în treacăt: *din cauza-i...*

Dintre versiunile românești, am alege-o pe cea datorată lui George Murnu, mereu atent la contrastele sugerate cu atîta abilitate de aedul antic și confirmat de editorii vechi și moderni ai textului grecesc:

„*Iris veni într-aceea ca sol la Elena brațalba;
Zîna leită era Laodice, cumnata Elenei,
Cea mai frumoasă din fetele craiului Priam, soția
Unui fruntaș domnitor Helicaon Antenorianul.
Ea în cămară gâsi pe Elena țesînd la o pînză
Mare, veșmînt porfiriu îndoit, unde ea-mbrebenase
Alesături ce-arătau o grămadă din luptele date*”

Între Abei și Troieni și-ndurate de ei pentru dînsa.
 Iris cea iute la mers s-apropie-ndată și-i zice:
 „Vino, surato, să vezi ce minune făcură Troienii
 Buni la strunitul de cai și Abeii-narmați în aramă.”
 (Il.-M, III, 121–129)

În continuare, una dintre strategiile lexicale ale Aedului (Homer sau care va fi fost acela) este cea obișnuită, a alternanțelor sinonimice. Elena *sosește* pe neașteptate, *vine* spre grupul bătrînilor cetății, *pășind ușor* ca o zîină, apoi *vrea să se depărteze* într-o margine a terasei, ca *să vadă* bine ce se întîmplă în depărtare, în lumina clară a dimineții, dar, poate, ni se sugerează, și din rațiuni mult mai subtile: ar *vrea să nu stea* chiar în ochii bătrînilor morocănoși ai cetății, căci nu se cuvenea defel, dar, în același timp, ca orice femeie care își cunoaște valoarea, ar *vrea și să fie văzută* în toată splendoarea ei. *Scrutează* atent cîmpul de luptă, străduindu-se *să distingă* chipurile bărbaților cunoscuți (iubiți?), în timp ce bătrînul rege Priam, înțelegător, vorbește despre dragostea înfripată involuntar între oamenii tineri, despre vrerea zeilor și o pofteste pe buclucașă noră alături de el, rugînd-o să-i identifice pe aheii care ieșeau în evidență prin statură și prin ținuta lor în tabăra asediatorilor³.

Traducătorii turci apelează mai întîi la toate posibilitățile de aglutinare ale sistemului limbii lor pentru a reda nuanțele acestor verbe și locuțiuni verbale, pentru a crea circumstanțele temporale, modale și spațiale din textul grecesc și abia apoi recurg la seriile sinonimice de care dispune turca literară.

Chiar circumstanțierea la nivelul unei propoziții este realizată prin aglutinare, cu seria de afixe diferite – sufixe cu valoare lexical-semantică, sufixe cu valoare de desinențe pentru marcarea valorilor morfologice și a funcțiilor sintactice ș.a.m.d. În cîntul al XXIV-lea din *Iliada*, în scena năvălirii oștilor ahee în cetate și a atacului asupra locuitorilor din diverse părți ale cetății – case ale populației de rînd sau încăperi ale palatului regal, ideea de „scoatere din casă” a locatarilor este redată printr-o astfel de construcție aglutinant-sintetică, realizată în jurul termenului central *ev-* „casă”. Iată un exemplu, din cîteva zeci care se pot găsi în versiunile turcești ale episodului în discuție:

ev-de-ki-ler-den

respectiv:

„casă” + desin. pt. locativ + sufix pt. relație + desin. de pl. + desin. pt. punctul de pornire/Abl. locativ. Transpus în română, structura arată astfel: „...de la cei care se află în casă”.

2. Concluzii

Schițele de analize de mai sus arată, credem noi, pînă la ce nivel de profunzime pot merge întrepătrunderile lingvistice, mentalitare și chiar social-istorice în procesul traducerilor, mai ales dacă le urmărim în diacronie. Se verifică o afirmație formulată de un specialist în diacronie, pe de o parte, și în istoria traducerilor, pe de altă parte – l-am numit pe Al. Gafton:

„Prin traducere, elemente, forme, structuri și funcții ale gîndirii, ideologiei, mentalității și moravurilor generate de o anumită civilizație, cultură și societate, pe calea limbii aceleia, pătrund în gîndirea, ideologia, mentalitatea și moravurile unei alte civilizații, culturi și societăți, servite de o altă limbă. Un astfel de contact, o astfel de pătrundere, la nivelul a două complexe sociale este mijlocit de instrumentul fundamental de comunicare, iar nu altfel. Lucrul acesta înseamnă și că înseși limbile – care, o dată, dețin formă, conținut, structură și funcții ce deservesc calitatea lor de

³În limba turcă: *gelir, geldiğinde, hafıfçe adım atar; uzaklaşmak için; Tarlayı dikkatle inceler; bilinen erkeklerin yüzlerini ayırt etmek.*

instrument, în al doilea rînd, există și ca entități cu viață și capacitate de autodeterminare proprii - intră în contacte proprii, una cu cealaltă.”

(Gafton, 2014, p. 15)

Din perspectiva codului, avem de-a face, în general, cu traduceri *interlinguale* – sau cu traduceri propriu-zise, cum le consideră Roman Jakobson – și *intrasemiotice* (Jakobson, 1963, p. 57), ceea ce înseamnă interpretarea codurilor semiotice, mai precis a semnelor verbale, inclusiv la nivelul metaforic sau simbolic, de tipul: *Fierul îi retează vorba* / „Sabia îl făcu să tacă”; *Luciul aproape neted, nepăsător, al apei îi ascunse pentru totdeauna pe vîslași* / „Au fost înghițiți de apele calme ale mării”.

Din perspectiva procesului și a rezultatului, cele mai multe pasaje reprezintă, în limba turcă, la fel ca în limba română, de altfel, *traduceri complete*, care respectă principiul fidelității și principiul pertinentei, în același timp.

Bibliografie

A. Surse

- Homer (1920). *Opera* in five volumes, eds. Rogers Benner, A. & Seymoor, Th., Oxford University Press, Oxford, [online].
- Homer (1967). *Iliada*, traducere în metru original de George Murnu, studiu introductiv și note de D. M. Pippidi. Ediție definitivă, Editura pentru Literatură Universală, București.
- Homer (1971). *Odiseea*, traducere de George Murnu, studiu introductiv și note de D. M. Pippidi. Ediție definitivă, Editura Univers, București, ed. I: 1928.
- Homer (2010). *Odysseia*, trad. Erhat, A. & Kadir A., Can Sanat Yayınları, İstanbul.
- Homer (2016). *İlyada*, trad. Erhat, A. & Kadir A., Can Sanat Yayınları, İstanbul, ed. I: 1958–1962.

B. Lucrări de referință

- Bârlea, R.-M. (2012). *Tehnici de cercetare în științele comunicării*, Casa Cărții de Știință, Cluj.
- Gafton, Al. (2012). *De la traducere la norma literară*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- Gafton, Al. (2014). *What do translations do?*, in Boldea, I. (ed.), „The Proceedings of the International Conference Globalization, Intercultural Dialogue and National Identity. Section: Language and Discourse”, 1, Editura Arhipelag XXI Press, Târgu-Mureș, p. 13–16.
- Jakobson, R. (1963). *Essais de linguistique générale*, Minuit, Paris.
- Varga, O. (2017). *Creația folclorică în patrimoniul cultural românesc*, în „Studii de Știință și Cultură”, XIII (1), p. 247–254.
- Wald, L. & Slave, E. (1968). *Ce limbi se vorbesc pe glob?*, Editura Științifică, București.